KUYUMCULUKTA ERZURUM İŞİ (KESME AJUR) YAPIM VE İŞLEME TEKNİKLERİ

Yusuf Parlak[1]
Dr. Öğr. Üyesi , Düzce Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, yusufparlak@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0592-6107

Parlak, Yusuf. "Kuyumculukta Erzurum İşi (Kesme Ajur) Yapım ve İşleme Teknikleri". Kalemişi 18 (2021 Bahar): s. 75–88. doi: 10.7816/kalemisi-09-18-06

ÖZ

Süsleme sanatları, geleneksel sanatlar içinde eşyaya estetik boyut kazandıran önemli sanatlar arasındadır. Ajur bir süsleme sanatı tekniği olarak seramik, dokuma, ahşap ve kuyumculuk başta olmak üzere uzun yıllar boyunca çok çeşitli şekillerde kullanılmaktadır. Ajur tekniği, bir delme veya kesme işlemi olduğu için bu sanata, kesme/delik işi adı da verilmektedir. Ajurun kuyumculuktaki örneklerini veren yerlerden birisi de Erzurum'dur. Erzurum'da özellikle Oltu taşı ile yapılan kuyumculukta ajur tekniği de sıklıkla kullanılmaktadır. Ajurun kuyumculukta kullanımına, bir takı tasarımı olarak işleme ve yapım tekniklerine ağırlık veren bu makale nitel bir çalışmadır ve betimsel analize dayalıdır. Çalışmada ajurun tarihten günümüze kadar kullanım alanları açıklanmış ve Erzurum kesme ajura dair kavramsal bilgilere yer verilmiştir. Erzurumlu ajur ustalarından Zarif Özmen'le 15 Temmuz 2009 tarihinde yaptığımız atölye çalışması sonucu ajurlu takıların yapım ve işleme teknikleri makalenin içerisinde görsellerle birlikte verilmiştir. Ayrıca bu çalışma, ajurun kuyumculukta kullanımına dair tarihsel bir analiz sunarak ve bu sanatın kullanım tekniklerini ve örneklerini açımlayarak geleneksel el sanatlarının gelecek nesillere taşınması adına bilimsel bir çaba da gütmektedir. Sonuç olarak bu çalışmanın hem kültürel çalışmalara hem de geleneksel el sanatlarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ajur, Erzurum, süsleme sanatı, kuyumculuk, kültürel miras

Makale Bilgisi:
Geliş: 7 Nisan 2021 *Düzeltme: 14 Mayıs 2021* *Kabul: 20 Mayıs 2021*

© 2021 Kalemişi. Bu makale Creative Commons Attribution (CC BY-NC-ND) 4.0 lisansı ile yayımlanmaktadır.

Giriş

Sanat, insanın varoluşunu tamamlayan bir unsur olarak her zaman toplumların önem arz ettiği bir alan olagelmiştir. Süsleme sanatları da bir eşyayı daha güzel hale getirmek, ona eşya olmaktan öte estetik bir boyut katmak veya bir karakter biçmek için uygulanan yöntem ve teknikleri ifade eder. Böylece sanatsal bir ifadeye kavuşan eşyalar artık birer esere dönüşerek değer kazanırlar. Halihazırda süsleme, bir şeyin güzelliğinin artması için uygulanan biçim ve eylemdir ve kendisine has çeşitleriyle bu işlevini yerine getirmektedir (Ceranoğlu ve Demir, 2019: 152).

Süsleme sanatlarında birçok yöntem, teknik ve materyal kullanılmaktadır. Bunlardan en dikkat çekenlerinden birisi de ajur yöntemidir. Süsleme sanatları başta olmak üzere ajur, metal, ahşap, cam, mücevher, mobilya veya kumaş gibi yüzeylere de uygulanabilmektedir. Ajuru, delik işi veya kesme olarak da adlandırmak mümkündür ve yazınsal alanda sıklıkla her üç kelime de yaygın bir şekilde kullanılır. Ajur, delici, kesici ve şekillendirici el aletleri kullanılarak seramik, taş, ahşap, deri, kumaş ve maden gibi yüzeylerde oyma işlemi ile yapılan bezeme sanatıdır (MEB, 2010: 11). Dilimize Fransızca "Ajour" kelimesinden geçen "Ajur" İngilizce "Openwork" olarak isimlendirilmektedir. Terim olarak kuyumculukta, kumaşlarda ve tekstil ürünlerinde boşluklu desenleri oluşturmak için kullanıldığı gibi, mimaride ve ahşap oymacılığında ise kafes süslemesi anlamında kullanılmaktadır. Ajurun bir süsleme tekniği olarak tarihi gelişimine bakıldığında onun bir hayli uzak bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Bu tekniğin en eski örneği; Eleusis Arkeoloji Müzesi'nde M.Ö. 650-675 yıllarına ait bir "Proto Attic Amfora" olarak bilinmektedir (Önal ve Önal, 2015: 24). Bu örneğin gövdesi Yunan mitoloji ve efsaneleriyle resmedilen Anforanın, kulpları ise ajur tekniği kullanılarak süslenmiştir (bkz. Resim 1).

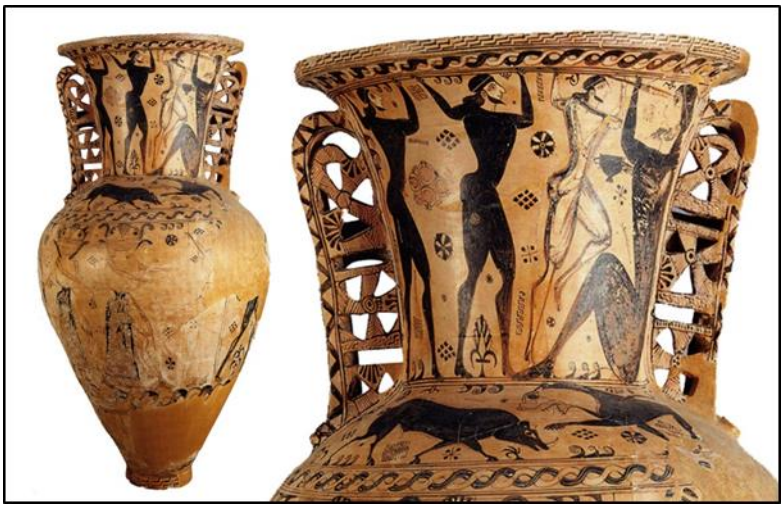

Resim 1: Proto Attic Amfora, MÖ. 675-650, Eleusis Arkeoloji Müzesi, Yunanistan

Daha sonraki örnekler ise M.Ö.935 yılında Kore'de Silla dönemine ait olarak bulunmuştur. Bu örneklerde tornada şekillendirilmiş olan sırsız kapların ayakları bu teknikle işlenmiştir. Sonraki 1. ve 2. yüzyıllarda ise ajur tekniği, ilk örneklerini Japonya'da vermiştir (Sevim, 2007: 157). Ajur tekniğinin kaplara uygulanmış versiyonun İran'a sıçraması ise 10. ve 11. yüzyıllara rastlamaktadır. Hatta 16. ve 18. yüzyıllarda bu seramikler "Gambroon seramikleri" veya "Pirinç Tanesi" olarak adlandırılmıştır (bkz. Resim 2). Adını İran körfezindeki bir limandan aldığı düşünülen bu seramikler, çok ince ve beyazdır (Allan, 1991).

Resim 2: 18. yüyıl Safavi Dönemi Gombroon Kâse (Poyraz, 2019: 80)

Ajur tekniği, tarihten bu yana sanatın çeşitli alanlarında kullanılarak günümüze ulaşmış bir süsleme tekniğidir. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda, ajur tekniğinin Orta Asya'da Neolitik Çağa dayandığı bulgulanmış ve özellikle, Moğolistan, Güney Sibirya, Baykal Gölü, Yenisey ve Obi Irmağı'nı içine alan yerlerde bu tekniğe ait madeni eserler Türk kurganlarında ortaya çıkarılmıştır. Bu kurganlarından çıkan birçok madeni eşyada bu tekniğe rastlanmıştır. Göktürkler ise bu sanatı devam ettiren en önemli Türk beylikleri arasındadır. Daha sonra Anadolu'daki Türkmen Beylikleri, Orta Asya'dan Selçuklulara ulaşan ve Selçuklularla büyük gelişme gösteren maden sanatını, özellikle ajurlama tekniğini Anadolu'ya taşımışlardır (Parlak ve Parlak, 2010: 134). Osmanlı Devleti ile devam eden bu kültürel aktarım günümüze dek devam etmektedir.

> "Osmanlıların son dönemlerinde Erzurum'da yetişen ustalardan Rıza ve Tevfik ustaların ajurlama ve kalem işlerini büyük bir maharetle yaptıkları günümüz yaşlı ustaları tarafından beyan edilmektedir. Soyadı Kanunu'ndan sonra "Takıma" soyadını alan "Rıza Usta" ile "Necef" soyadını alan Tevfik Usta'nın yapmış olduğu fincan takımı, tespih ve bir levha üzerine delik işi (ajurlama) tekniğiyle II. Abdulhamid'e şükran ifadeleri yazılı eşyalar, Yıldız Sarayı'na hediye olarak gönderilmiş ve ustası, Saray tarafından büyük iltifat görmüştür" (Gündoğdu ve Gedik, 1982: 12).

Geçmişte ajur tekniği ile yapılan dekoratif ürünlerin yanı sıra gündelik hayatta kullanılan buhurdanlık, tütsülük, tabaklar, filtreli sürahiler ve büyük su kaplarını görmemiz mümkündür. Özellikle 10. ve 12. yüzyıllar arasında Mısır'da kullanılan filtreli sürahi ve su kapları dönemin en iyi ajurlu seramik çalışmalar arasında gösterilebilir (bkz. Görsel 3). Kapların boyun ve iç kısımlarına eklenen ajurlu filtreler sayesinde içerisine konulan sıvının toz, sinek ve böceklerden korunması sağlanmıştır (Gökçe, 2011: 49-100).

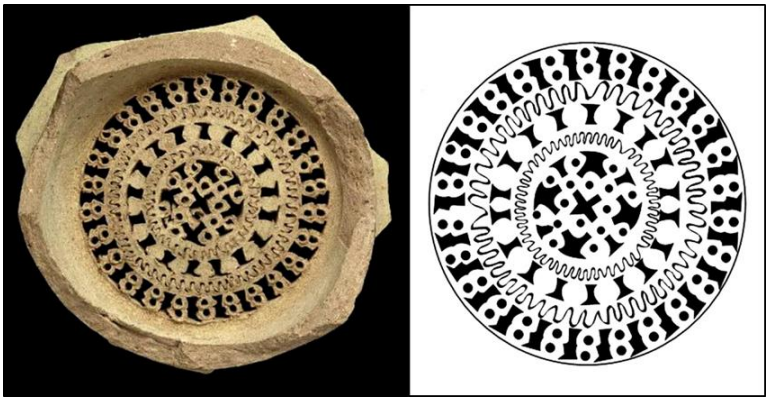

Resim 3: Mısır - Fustat'da bulunmuş, üzerinde dekorlu rozet motifi bulunan, Kazıma ve Ajur tekniği ile yapılmış bir filtreli su testisi

Selçuklular da İranlı ustaların bu tekniği kullanışlarından etkilenerek, bu süslemeleri başta mimari olmak üzere birçok alanda uygulamışlardır. En dikkat çeken süslemelerden birisi de kafes biçiminde tasarlanmış ajurlu pencerelerdir. Konya Sahip Ata Külliyesi, Karaman İbrahim Bey İmareti (1433), Eğirdir Dündar Bey Medresesi'nde (1233-1237) bu süsleme tekniğinin Anadolu sanatındaki ilk örnekleri görülebilmektedir. Bunun yanında Bizans

dönemine ait ajur örnekleri en çok kuyumculukta geliştirilmiştir.

Ajur tekniği, ahşap, mermer, metal, kumaş, deri, seramik, taş ya da fildişi gibi malzemelere delikler açarak kafes biçiminde oyulma işlemidir. Ajur tekniğinin kullanıldığı alanlarda farklı alt teknikler uygulanmaktadır. Bu teknikte birçok materyalin yanı sıra elle çalıştırılan testereler, matkaplar, keskiler ve zımbalar gibi mekanik aletler de kullanılır.

Bu antik tekniğin günümüzdeki başlıca temsilcileri, belki de Asyalı-Kızılderili zanaatkârlardır. Avrupa metal işçiliğinde - kulplar, kapaklar, süslemeler ve benzerlerinde işlevsel ve dekoratif kullanımının yanı sıra delinmiş işler, çoğunlukla kilitler ve anahtarlar, demir ve çelik çekmeceler ve silahlar, mücevherler ve diğer küçük nesnelerle de ilişkilendirilirler. Ancak 18. yüzyıl, bazı yerli gümüş parçalarının - örneğin kek sepetleri, şeker leğenleri ve bardak altlıkları - neredeyse tamamen karmaşık ajur desenlerinden oluşan büyük bir popülerlik dönemine sahiptir.44

1. Ajur Tekniğinin Kullanıldığı Alanlar ve Örnekler

1.1. Seramikte Ajur Tekniği

Ajurun tarihine bakıldığı zaman, bu tekniğin seramikle kullanımının ön plana çıktığı görülür. İran seramikleri, Mısır ve Selçuklulara kadar uzanmış ve oradan Avrupa'ya kadar geniş bir alanda çeşitlenerek farklı alanlara uygulanmaya başlamıştır.

Seramikte ajur tekniği işlevsel ve dekoratif olarak uzun yıllar kullanılmıştır (bkz. Resim 4). Kore seramiklerinde özellikle erken bir tarihten itibaren bu teknik kullanılmaya başlamıştır. 18. yüzyıldan önce Avrupa seramiklerinde, çoğunlukla kafes panellerin kullanıldığı tasarımların rokoko seramik sepetlerinde ve daha sonra İngiliz gümüş tepsilerde yaygın olarak bu teknik kullanılmıştır. "Uzak Doğu'dan ticaret yolları ile Avrupa'ya taşınan seramikler, 17.-18. yüzyıllarda İngiltere'de "creamware" olarak adlandırılmış, Chelsea ve Worcester fabrikalarında üretilmiştir (Gökçe, 2011:5). Ajurun bu alanda kullanımı hem süsleme hem işlevsel olarak yaygındır. Ajur tekniği seramikte, çanak, vazo, buhurdanlık, tütsülük, mumluk gibi çok çeşitli alanlarda uygulanabilmektedir.

Resim 4: Seramikte ajur kullanımı: 12.yy.-13.yy. Kashan Beyaz Bünyeli Ajurlu Çanak (Poyraz, 2019: 78).

Birçok dönemde ve farklı kültürlerde uygulanmış olan bu teknik, yüzyıllar boyu seramik yüzeylerde de büyük bir titizlikle uygulanmıştır. Bu sebeple, yüzeylerde boşluk açmak risk taşıyan bir yöntem olmasına rağmen, işlevsel ve dekoratif olarak seramik öğelerde ajur tekniğinin örneklerini görmek mümkündür (Gökçe, 2011: 48).

1.2. Ahşapta Ajur Tekniği

Ajur tekniğinin kullanıldığı bir başka alanda ahşap oymacılığıdır. Özellikle Selçuklulardan miras kalan bu teknik minber ve korkuluklarda veya dekoratif ve işlevsel ürünlerde kullanılmıştır (bkz. Resim 5). Ajurun ahşaba uygulanmasında iki farklı teknik kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi geometrik desenleri oluşturacak çıtaların birbirine çakılması ve tasarlanan boşlukların ajur görüntüsünü kazanmasıdır. İkincisi ise madeni eserlerde uygulanan tekniklerde olduğu gibi ahşap yüzeylerde de desenin boşlukları oyularak ajur görüntüsü ele edilmesidir (Özsan ve Harmankaya. 2020: 1252).

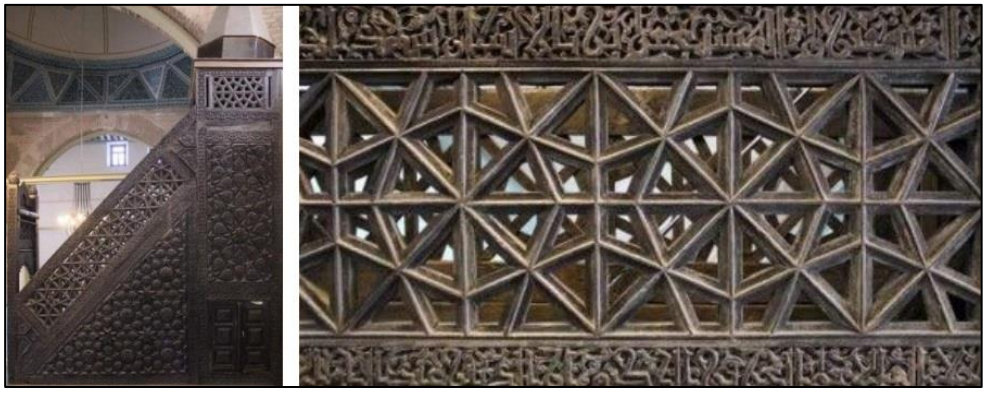

Resim 5: Konya Alâeddin Camii minber Resimi ve detay görünümü (Detseli, 2019: 231).

1.3. Kumaşta Ajur Tekniği

Ajur tekniğinin kullanıldığı alanların başında kumaş işlemeciliği gelmektedir. Bu tekniğin uygulanışı dantelde örülme aşamasında yüzeyde bir takım boşlukların bırakılmasıdır (bkz. Resim 6). Şiş örücülüğünde ise, model oluşturmak amacıyla, artırma ve eksiltme teknikleri kullanılır.

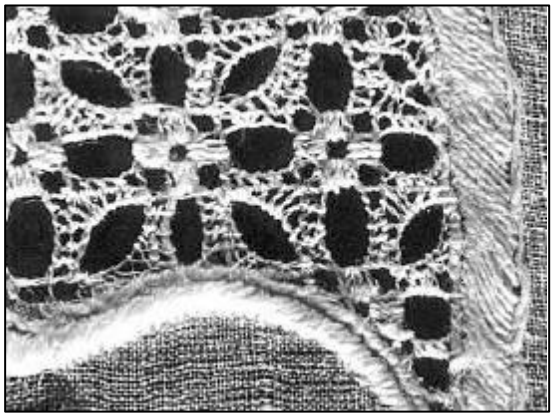

Resim 6: 18.yy.-19. yy. Müslin kumaşa çekme ajur süslemesi (Shepherd, 2003: 5).

Dokuma kumaşlarda ise ajur, gözenekli bir yapı olan etaminin (leno kumaş) dokuma aşamasındaki farklılaştırılmasıdır (bkz. Resim 7). Leno dokuma kumaşlarda yan yana bulunan leno çözgü iplikleri atkı ile bağlantı yaparken birbirine paralel kalmayıp, aynı zamanda çapraz geçişler yaparak birbirine de bağlanırlar (Türkyılmaz, 2008; Yavaşçaoğlu, 2012: 23). Teknolojinin gelişmesiyle bu teknik bilgisayar ortamında kalıbı çıkartılarak, daha sonra lazer kesimle kumaşa uygulanma şeklinde gerçekleşmektedir.

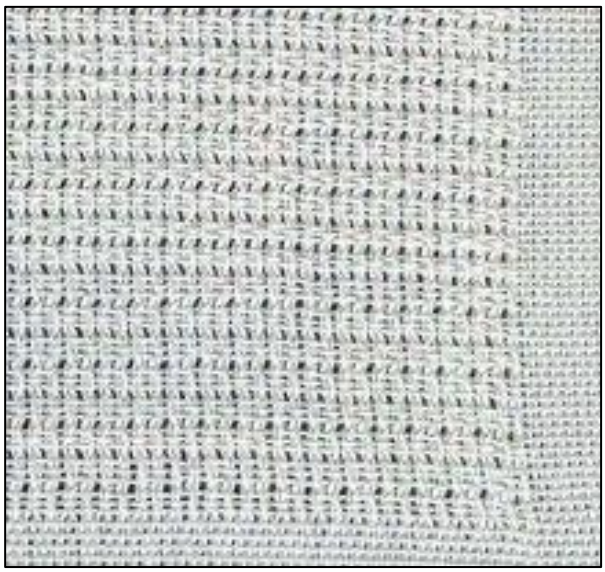

Resim 7: Ajurlu kumaş detayı (Özdemir, 2009: 88-89).

1.4. Kuyumculukta Ajur Tekniği

Ajurun metal yüzeylerde kullanılması, mücevher gibi kıymetli eşyaların süslemesinde de bu tekniğin gelişmesini sağlamıştır. Kuyumculukta, değerli maden ve taşlarla süslenen takılar ajur tekniği kullanılarak daha da estetik bir görünüme kavuşturulmaktadır. "Kuyumculuk, kıymetli soy madenlerden ve değerli taşlardan süs eşyası, takı ve mücevher gibi süs eşyaları yapma sanatı olarak tanımlanmaktadır" (Ayter, 1996: 1). Ajur tekniği de bu sanata uygun bir teknik olarak göze çarpar. Bu tekniğin kuyumculuktaki tarihinin Bizans dönemine kadar uzandığı tahmin edilmektedir (bkz. Resim 8).

Resim 8: Ajur süslemeli altın yüzük, 6.-7.yy. Bizans (Spier ve Hindman, 2012: 151).

"16. yüzyıldan günümüze ulaşan eserlerdeki form, süsleme, teknik ve malzeme yönünden ortak özellikler, bu eserlerin belli merkezlerde ve atölyelerde yapıldıklarına işaret etmektedir. Bu merkezlerin başında Tokat, Erzurum, Küre gibi Anadolu'da ki bazı merkezlerden de kıymetli (altın, gümüş vb.) madenler dışında pirinç, bakır eserlerin İstanbul'a gönderildiği tarihi kayıtlarda belirtilmiştir" (Parlak ve Parlak, 2010: 136).

Madeni eserler üzerine kesici ve delici aletlerle delikli süsleme yapma tekniğine ajur, delik işi veya oyma adı verilir. Oyma çalışmasında geometrik hatlar kullanılmışsa buna, "opus interrasile" denir (Türe, 2011:131). Bu teknik ile süslemeler yapılırken, bazen maden tabakasının üzerine çizilen desenin zemin kısımları kesilerek çıkartılır; bazen de zemin bırakılarak desenler kesilip çıkartılır. Sonra kesilen kenarlar tesviye yapılarak olası pürüzler giderilir (Soyhan, 1987: 13).

Ajur tekniği eski çağlardan beri kullanılan bir tekniktir. Ancak çelik aletlerin kullanılmasına geçilmeden önceki devirlerde (Tunç Çağı'nda) bu teknik, yalnızca altın ve gümüş gibi yumuşak madenlerin üzerine uygulanabilmiştir (Erginsoy, 1978: 37). Tunç Çağı'na ait tunç eserlerin üzerinde görülen delik işi süslemelerin hepsi döküm tekniği ile elde edilmiştir. Bakır ve bakır alaşımlarından yapılan eserleri, kesme ve delme aletleri kullanarak delik işi desenlerle süsleme, yani madeni kafes haline getirme, İslam devrinde özellikle Selçuklu devrinde büyük bir gelişme göstermiştir. Bu devirde ajur tekniği, hem kandil gibi ince levhalardan dövme tekniği ile yapılan; hem de buhurdan ve mangal gibi dökümle yapılan tunç eserlerin süslemesinde, tek başına veya diğer süsleme teknikleriyle bir arada kullanılmıştır (Yücel, 1993: 110-114).

Ajurun kuyumculukta altın gibi değerli madenlere işlenmesi amacıyla altı farklı teknik geliştirilmiştir. Bunlar: Kesme tekniği, Kesme-oyma tekniği, Yiv açma-kesme tekniği, Delme-oyma tekniği, Delme-yiv açma tekniği, Delme-zımbalama tekniği'dir (Tóth, 2010: 1-2). Ajur uygulanacak eşyanın üç öğesi vardır: yüzey, derinlik ve açıklık. Yüzey, açıklığın ön planda olan kısmıdır (bkz. Resim 9) Genellikle düzdür ve ajurun tasvir ettiği desenleri oluşturur. Altın tabakanın derinliği, mücevhere baktığımızda rahatlama etkisi yaratan kısımdır. Çok sayıda düzlemi vardır ve ışığı çeşitli açılardan yansıtır. Açıklık, ajurun arka planındaki gerçek boşluktur. Bu tür bir mücevherin ön tarafına bakıldığında, farklı okuma seviyeleri vardır çünkü yüzey, derinlik ve açıklık ışığı farklı şekilde yansıtır. Yüzey düz olduğu için nispeten birleşik bir renge sahiptir; derinliğin çeşitli tonları vardır çünkü farklı yönlerden gelen ışığı yansıtır; açıklık bir arka plan rengi verir. Bu üç açıklık öğesi - yüzey, derinlik ve açıklık - ışıklı efektler oluşturmak ve ışık ile altın arasındaki özel ilişkiyi ortaya çıkarmak için idealdir.

Resim 9. Bir ajur nesnesinin üç bölümü: yüzey, derinlik ve açıklık (Tóth, 2010: 2).

Kuyumculukta ajur tekniği uzun yıllardan itibaren Türkiye'de kullanılmaktadır. Bunun nedeni bu tekniğin Selçuklulardan bizlere miras kalmış olmasıdır. Türkiye'de bu teknikle dikkat çeken önemli şehirlerden birisi de Erzurum'dur. Erzurum'un ajur tekniğine katkısı, gerek kendine has işlemeleri gerek ustaların özgünlüğü temelinde dikkate değerdir.

2. Kuyumculukta Erzurum İşi (Kesme Ajur)

Ajur, Erzurum'da yaygın olarak Oltu taşı ile beraber kullanıldığı için "Erzurum işi" olarak da adlandırılmaktadır. Erzurum zengin bir kültür mozaiği sergileyen bir yerleşim merkezidir. Üzerine yerleşen birçok

medeniyet bu şehirde kültürünün çeşitlenmesini sağlamıştır. Örneğin hüküm süren önemli bir medeniyet olan Urartular bu bölgede mimarlık ve madencilikte çok önemli eserler yapmışlardır. Kaynaklar, bu eserlerin metal plakalar üzerine kabartma tekniği ile yaptıkları eşsiz objelerin firik ve etrüskler ihraç edildiğinden söz ederler. İtalyan müzelerde dahi bu eserleri rastlanmaktadır. Bu topraklardan batıya kadar uzanan Urartu takı geleneğinin izleri Anadolu kuyumculuğumuzda görülmektedir. Anadolu kuyumculuğunda günümüzün önemli merkezlerinden biri olan Erzurum'un en önemli el sanatlarından biri kemse ajurdur. Evliya Çelebi Erzurum'u "17. yüzyılda terzisi ve kuyumcusu son derece usta olur sözleriyle tanımlıyor" (Karlıklı, 2004: 100)

Bu teknikler ile süslemeler yapılırken maden tabakasının üzerine çizilen desenin zemin kısmı kesilerek çıkartılır ya da zemin bırakılarak desenler kesilip çıkartılır. Kesilen kenarlar törpülenerek pürüzleri yok edilir. Erzurum'da özellikle ajur tekniğiyle yapılan takılar, daha sonra kalemkârlarca kalem işi ile süslenir. Erzurumlu ajur ustalarından Nusret Usta ise ajur tekniğini şöyle anlatmaktadır:

> "Bizim zamanımızda özür derlerdi. Siyah taş yani Oltu üstüne kafes altın gümüş işinin en güzeli yapılırdı. Taşın üzerine motif çizilir, bu motif kıl testeresi ile kesilir, testere kesiğinin oluşturduğu boşluklara da yassı tel ya da levha biçiminde altın ya da gümüş yerleştirilirdi. Buna ajur derler. Güller çiçekler daha neler neler yapardık, yaptığımız broşlar kolyeler dillere destandı" (Karlıklı, 2004:106)

Daha önce de belirtildiği gibi delik işi (ajur) tekniği, eski çağlardan beri Yakın Doğu'da kullanılan bir tekniktir. Günümüz ustaları, delik işi yapacakları takımın pirinç veya bafun levha üzerine önce dış hatlarını çizdikten sonra bu hatların iç kısmına yapacakları motifleri çizerler ve daha çok bitkisel motifler kullanırlar. Selçuklu maden sanatında, süsleme olarak başlıca dört öğe kullanılmıştır. Bunlar; bitki motifleri, hayvan ve insan figürleri, geometrik desenler ile kitabelerdir. Günümüzde Erzurum'da delik işi tekniğiyle yapılan takılarda büyük oranda bitkisel motifler kullanılmaktadır. Bu motifler genellikle uçları yapraklı kıvrım dallardır. Her ustanın kendine göre bitkisel motifleri mevcuttur (MEB, 2010: 11).

Selçuklular maden süslemede bitki motifleri, hayvan ve insan figürleri, geometrik desenler ve kitabeleri kullanmışlardır."Osmanlılarda ve özellikle Cumhuriyet döneminde ağırlıklı olarak bitkisel motifler kullanılmıştır. Selçuklu maden sanatında bitkiler genellikle uçları yapraklı kıvrım dallar halinde karşımıza çıkarlar" (Parlak, 2000: 75). Erzurum'da geleneksel olarak da bu süsleme sanatlarında bitkisel motifler kullanılmaktadır. Modeller ustanın tarzına göre değişse de en çok tercih edilen genellikle uçları yapraklı kıvrım dallardır (bkz. Resim 10).

Resim 10: Bitkisel motiflerle bezenmiş Erzurum işi (Kesme Ajur) örnekleri

2.1. Erzurumlu Bir Ajur Ustası: Zarif Özmen

Erzurum'da kesme ajur ustalarından Zarif Özmen, Hasankale'nin Çögender köyünde 10 Mayıs 1945'te dünyaya gelmiştir. İlk önce terzilik mesleğini icra eden ustamız, bu mesleği özümseyememiş ve işten ayrılarak sırasıyla önce Canip Atılgan, sonra Hüseyin Aksu ve daha sonra da ilk Kuyumcular Odası Başkanı olan Cemil Kazanasmaz ile çalışmaya başlamıştır. Askerliğini yaptıktan sonra kendi iş yerini açan ustamız, mesleğini ilerletirken, çoğu kez talihsizlikler karşılaşmış, her seferinde işe sıfırdan başlamak zorunda kalmıştır. Sarılık hastalığına yakalandıktan sonra yine işyeri soyulmuş ancak kendisi büyük bir umutla her şeye yeniden başlamıştır. Kuyumculuk hayatına Erzurum işi gümüş bilezikler yaparak adım atan ustamız, daha sonra kalıplarla altın üzerine

çalışmalar yapmıştır. Ajur tekniğini ise ustası Cemil Kazanasmas'tan öğrenen ve kendine has motifleriyle sayısız esere imza atan ustamız, Oltutaşı tespih üzeri gümüş kakma tekniğinin de öncülerindendir. Yetiştirdiği kişiler arasında çocukları Hadi Özmen, Arif Özmen, Şahin Özmen ve makalenin yazarı Yusuf Parlak bulunmaktadır. Ustamız KOAH hastalığına yakalandıktan sonra 2012 yılında hayata gözlerini kapamıştır. Oğlu Arif Özmen ile yaptığımız görüşmede Zarif Ustanın çocuklarına şu nasihati aktardığını belirtmektedir:

> "Çocuklar bir deprem olur, Japonya depremi... Bir de Türkiye'deki depremler... Japonya'daki depremlerde binalar sarsılır ancak yıkılmaz. Siz öyle bir usta olun ki sarsılın ama yıkılmayın. Paranız dahi olmasa isminiz olsun" (Zarif Özmen) (bkz. Resim 11).

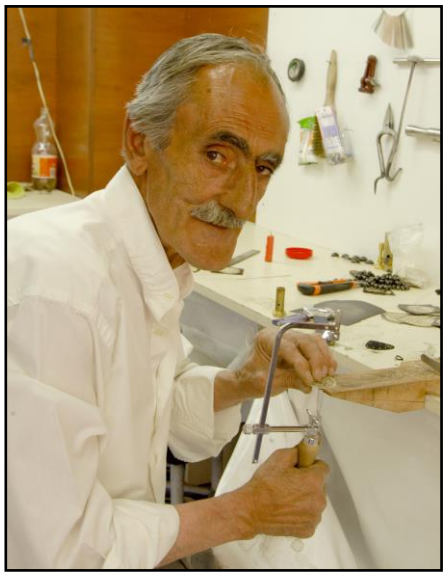

Resim 11: Erzurumlu Ajur Ustası Zarif Özmen Kuyumcu tezgahı başında ajurlu takı yaparken (15.07.2009)

2.2. Erzurum İşi (Kesme Ajur) Yapım ve İşleme Teknikleri

İlk olarak bu aşamada pirinç veya bafun levha üzerine ajur yapılacak desen aktarılır. Bu desen usta tarafından daha önce kağıt üzerinde yapmış olduğu tasarımlar olabildiği gibi, direk levha üzerine çizilerek de oluşturulabilmektedir. Levha üzerinde tasarım yapılacaksa ilk olarak desenin dış hatları çizilir. Dış hatlar çizdikten sonra iç kısmına daha çok bitkisel motiflerden oluşan desen tasarımı aktarılır. Levha üzerine çizilen motifler matkapla delindikten sonra kıl testereyle oyularak ajurlu kısım hazırlanır. Kesme işlemi yapılırken ısınan testereye sık sık balmumu sürülerek testerenin çabuk kırılması önlenir. Bu teknikte bütün motifler oyularak delik işi tamamlanır. Yapılan iş, üretilecek takıların ana kalıbıdır. Bu kalıptan aynı modelde sayısız üretme şansı vardır (bkz. Resim 12).

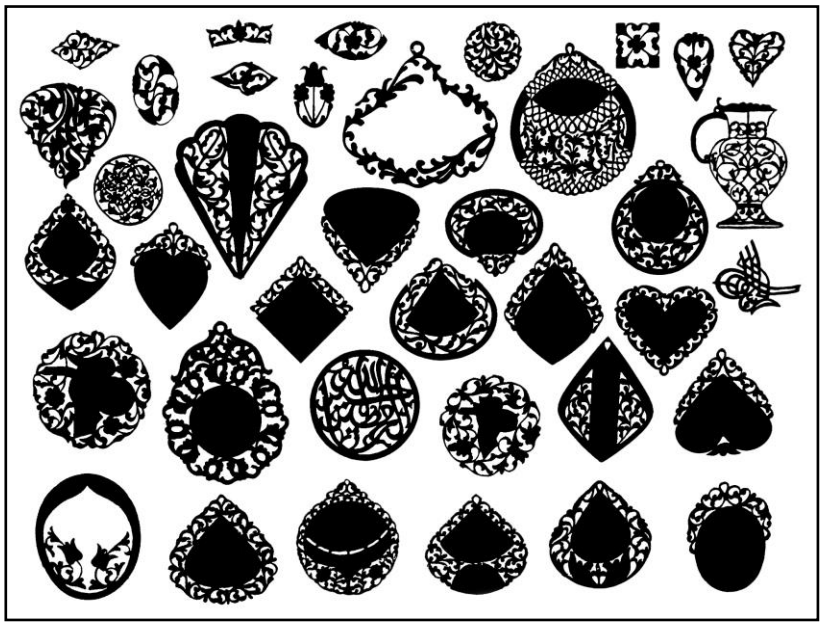

Resim 12: Zarif Özmen'e ait ajur kalıplarından örnekler

Kalıp hazırlandıktan sonra hangi metalden yapılacaksa (altın, gümüş vb.) metal, silindirden geçirilerek ince levha hâline getirilir. İşleme alanına göre bu levhalar 35 ile 65 mikron arası kalınlıklarda olabilmektedir. Eğer ajur altın levha üzerine uygulanacaksa genelde daha ince mikronlu levhalar tercih edilmektedir. Kalın mikronlu levhalarda ise hammadde olarak daha çok gümüş madeni kullanılmaktadır. Bu levhaların üzerine önceden hazırlanan kalıp bir pense yardımı ile tutularak yanan mum üzerinde gezdirilir (MEB, 2010: 12). Levhanın sabitlenmesinde bir başka yöntem, şablon (model) iş parçası (levha) üzerine yerleştirilerek yaylı çift ve ataçlar yardımıyla sıkıca tutturulmasıdır. Sabitleme işleminden sonra kalıp alta gelecek şekilde kargaburnuyla tutturulur. Levha üzerine tutturulan bu model, mum veya gaz lambası gibi is kaynağı herhangi bir yanıcı unsur üzerinde gezdirilerek kalıbın boşluk kısımlarına isleme yöntemi ile desen aktarımı sağlanır (Özer, vd. 2004: 52) (bkz. Resim 13).

Resim 13: Yaylı çift ve ataçla tutturulmuş ajurlu kalıbın, isleme yöntemi ile gümüş levhaya aktarılması (15.07.2009)

Mumun isi sayesinde ana kalıplardaki motif, işlenecek metale aktarılır. İsle motifleşen metal, daha soğumadan ispirtoda çözülmüş domerika (gomalak) adı verilen verniğin içerisine batırılarak ateşle yakılır ve isin bu sayede metalde kalıcı olması sağlanarak kıl testere ile kesme esnasında desenin bozulması önlenmiş olur (bkz. Resim 14).

Resim 14:İsle motifleşen metalin domerika (gomalak) ile kaplanarak desenin metale sabitleştirilmesi (15.07.2009)

Desen aktarılan bu metal de (altın, gümüş) yukarıda anlatılan kalıp hazırlama yöntemindeki gibi delinip kıl testereyle kesilerek delik işi (ajurlaşma) tamamlanır (bkz. Resim 15). Delik işi yapılırken çizilen desenin zemin kısmı kesilerek çıkarıldığı gibi bazen de zemin bırakılarak desenler kesilip çıkartılır.

Resim 15: İs yardımı ile deseni aktarılmış gümüş levhanın freze ile delinip, kıl testereyle kesilerek delik işi (ajurlaşma) yapılması (15.07.2009)

Sonra kesilen kısımlar zımparalanarak temizlenir. Ajurluma işlemi tamamlanan takılar, kalemkârlarca kalem atılarak kesilen bitkisel motiflerdeki damar, yaprak, gonca gibi ayrıntılar belirlenir ve kalem atılan yerlerin parlak görünmesi sağlanır. Kalemkarlıkta dikkat edilmesi gereken önemli bir husus bileğe hakimiyettir. Parlak'a (2002: 84) göre ucu sivri ve köşeli kalem aletiyle metalde yiv açmak için bu aletin topuzlu sapından avucunun içinde sıkıca tutan usta, dal ve kıvrımlarda yumuşak dönüşü yakalayabilmek için tek hareketle kıvrımı tamamlar. "Burin" olarak da adlandırılan kalem aleti, madenin üzerine bastırıldığında, kendine yol açarak önündeki madeni ileri doğru sürer. Avuçta yapılan baskıya göre, yüzeysel bir çizgi veya derin bir yiv açılır. Kalem ileri doğru hareket ettikçe açılan yivin içinden kesilerek çıkan maden, aletin önünde yongalar meydana getirir. Bu yongalar arada bir koparak düşer ve yerlerinde iz kalır. Kalem işlerinde düz yüzeylerin hafifçe tıraşlanmasında ise her kalem atılınca bir parça koparak düşer ve yerlerinde parlak zeminler oluşur. Kalemkârlar, kalem işini yapmadan önce metali, mat olarak yaldızlayarak daha iyi netice aldıkları bilinmektedir.

Resim 16: Kesme işlemi tamamlanmış ajurlu takıya kalem atma işlemi yapılırken (15.07.2009)

2.3. Çalışmanın Yazarı Tarafından Yapılan Ajur Örnekleri

Resim 17: Makalenin yazarı Yusuf Parlak tarafından yapılmış 925 ayar gümüş üzerine obsidyen taşlı ajurlu takılar.

Sonuç

Ajur tekniği çalışmada da üzerinde durulduğu gibi en eski geleneksel süsleme sanatlarından biridir. Arkeolojik çalışmalar Güney Sibirya, Moğolistan, Baykal gölü ve Yenisey'i içeren bölgelerde Türk mezarları ve kurganlar buldukça ortaya maden eserlerde çıkmıştır. Eserler arasında bulunan altın yapraklarla kaplı madeni bir kuşbaşı figürü madenciliğin ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Özellikle eski medeniyetlerin yapmış oldukları birçok süs eşyası ajur tekniği ile yapıldığı bu kazılarda açıkça bulgulanmıştır.

Çalışmada değerlendirilen ajur, metal, ahşap, taş, çanak çömlek, kumaş, deri gibi katı bir malzemeden doğrudan geçen delikler veya boşluklar oluşturarak dekorasyon üreten herhangi bir teknik için sanat tarihi, mimari ve ilgili alanlarda bir terimdir. Başka bir deyişle, madeni eserlerin üzerine, kesici ve delici aletler kullanarak, delikli

süslemelerin yapıldığı tekniğe, delik işi, kesme veya ajur tekniği denir. Ajur yapmak için ilk önce nasıl bir model yapılmak istenildiği belirlenir. Sonra plakanın üzerine model yapıştırılarak kuruması beklenir. İstenirse doğrudan metalin üzerinde de kesilecek yerler belirtilir. Delinecek olan yerler delindikten sonra kıl testereye uygun uç takılarak kesme işlemine geçilir. Testere ağzının metal üzerinde rahat oynaması için kıl balmumuna sürülür ve kesme işlemini yapılır. Ajur tekniği ile süslemeler yapılırken, bazen maden tabakasının üzerine çizilen desenin zemin kısımları kesilerek çıkartılır; bazen de zemin bırakılarak desenler kesilip çıkartılır. Sonra kesilen kenarlar törpülenerek pürüzleri giderilir. Ajur tekniği, hem kandil gibi ince levhalardan dövme tekniği ile yapılan; hem de buhurdan ve mangal gibi dökümle yapılan tunç eserlerin süslemesinde, tek başına veya diğer süsleme teknikleriyle bir arada kullanılmaktadır.

Ajur, gerek uygulama alanının çeşitliliği gerekse tarihi bağlamda taşıdığı değer itibariyle geleneksel kültürel sanatlarımızın en önemli tekniklerinden biridir. Erzurum kesme işi olarak da bilinen ajur, kuyumculukta takı süsleme tekniği olarak sıklıkla kullanılmıştır. Erzurum'dan Zarif Usta ile yapılan atölye çalışması ve ajur örnekleri bu sanatın milli değer, gelenek ve sanatımızda ne kadar köklü ve önemli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışma, geleneksel kültürel sanatlarımızdan ajurun tarihsel bağlamından günümüze kadar olan gelişimini incelemiş ve kullanım alanlarını açımlamıştır. Böylece ajur sanatının gelecek kuşaklara aktarımı için alanyazına teorik ve uygulama odaklı katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Kaynaklar

Allan, W. James. Islamic Ceramics. London: Ashmoleam Museum, 1991.

Ayter Adli. Kuyumculuk Meslek Bilgisi ve Mücevherat Sanatı. İstanbul: Asgold Kuyumculuk, 1996.

Ceranoğlu, Mine, Demir, Rabia. "Çağdaş Sanatta İlmek: Dantel Örneği". 3. Uluslararası Sanat Sempozyumu "Her Yer, Her Şey ve Sonrası", 3-4 Ekim 2019, Muğla, Türkiye.

Detseli, Naciye. "Selçuklu Dönemi Ahşap Minberlerine Bir Örnek: Konya Alâeddin Camii Minberinin Desen Analizi". İstem Dergisi, 17(33), s. 213-239, 2019.

Erginsoy, Ülker. İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978.

Gökçe, Ezgi. Londra Victoria And Albert Müzesi'nde Bulunan Farklı Formlarda Görülen Bazı Ajurlu (Delikli) Seramikler (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2011.

Gündoğdu, Hamza, Gedik, İrfan. Erzurum'da Oltu Taşı İşlemeciliği, Bilim, Birlik, Başarı, İzmir, 1982.

Karlıklı, Şaziye. Zaman Geçer Altın Kalır: Yaşayan Anadolu Takıları. Atasay, İstanbul, 2004.

MEB. Oltu Taşı Süsleme: El sanatları Teknolojisi Dersi. Ankara, 2010.

Önal, N. Orçun. ve Önal, B. Pınar. "Avanos Çömlekçiliğinde Ajur Tekniği". Erciyes Sanat Dergisi, 4, s. 23-36, 2015.

Özdemir, Başak. Dokuma Kumaşlarda Ajur Sistemlerinin Kullanımı (Yalancı Lino-Örneklemeli) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Özer, Haşim, Büyükboğa, Ömer, Altay, Rıfkı. Kuyumculuk Meslek Bilgisi. İstanbul: Milli Egitim Bakanlığı, 2004.

Özsan, Meltem, Harmankaya, Hatice. "Ajur Tekniğinin Kullanım Alanları ve Süsleme Olarak Ajur Kullanılarak Yapılan Giysi Tasarımları". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13, 70, s. 1250-1262, 2020.

Parlak Tahsin. ve Parlak Yusuf. Kaynaktan Vitrine Sarıkamış Obsidyeni, Sarı Kamış Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği Erzurum: Kültür ve Sanat, 2010.

Parlak, Tahsin. Oltu Taşı Ve Kuyumculuk Sanatı. Ankara: Ekip, 2000.

Poyraz, Mine. "Rice Grain Method" And Historical Development In Ceramic Art. İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi, 5(2), s.75-84, 2019.

Sevim, S. Sevim. Seramik Dekorlar ve Uygulama Teknikleri. İstanbul: Yorum Sanat, 2007.

Shepherd, Rosemary. Lace Classification System. Sydney: Powerhouse Museum, 2003.

Soyhan, Cihat. "Maden Sanatı". Antika, 20, s. 13, İstanbul, Mart, 1987.

Spier, Jeffrey. and Hindman, Sandra. Byzantium and the West: Jewelry In The First Millennium. London: Paul Holberton publishing, 2012.

Tóth, B. Laszlo. "The Six Techniques Of Pierced Openwork Jewellery". In Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery, (eds.) Noël Adams, Christopher Entwistle.London: The British Museum. p. 1-12, 2010.

Türe, Altan. Dünya Kuyumculuk Tarihi 2, Orta Çağ'dan Günümüze Batı Dünyasının Takıları, İstanbul: İstanbul Kuyumcular Odası, 2011.

Türkyılmaz, A. Tufan. "Dokuma Kumaşlarda Kenar Yapıları". Tekstil Teknolojisi, 92, s. 114–124, 2004.

Yavaşçaoğlu, Arzu. "Leno Dokuma Sistemi, Kumaş Özellikleri Ve Kullanım Alanları". Mesleki Bilimler Dergisi, 1,(3), s. 22-33, 2012.
Yücel E., Türk Maden Sanatı, Antik Dekor, 21, İstanbul, 1993.

OPENWORK IN ERZURUM AND ITS TECHNIQUES

Yusuf Parlak

Decoration arts are among the most important arts that add aesthetic dimension to goods in traditional arts. As a decorative art technique, openwork has been used in various ways for many years, especially in ceramics, weaving, wood and jewelery. Since the openwork technique is a punching or cutting process, this art is also called cutting / hole work. Erzurum is one of the provinces that gives examples of openwork jewelery. In Erzurum, especially in jewelery made with Oltu stone, the openwork technique is frequently used. The study, which focuses on the use of openwork in jewelry, processing and production techniques as a jewelry design, is a qualitative study and depends on descriptive analysis. In the study, the usage areas of openwork from history until today are explained and conceptual information about the openwork of Erzurum is given. As a result of the interview with Zarif Özmen, one of the openwork masters of Erzurum, application examples of openwork in jewelery has been shown in the study. In addition, the study also makes a scientific effort to carry traditional arts to future generations by presenting a historical analysis of the use of openwork in jewelry and by revealing the usage techniques and examples of this art. Finally, It is thought that the study will contribute to both cultural studies and traditional arts.

Keywords: Openwork, Erzurum, decoration art, jewelry, cultural heritage